

FIGURA DIVINA

I

Onder redactie van

Hans Alma

Marcel Barnard

Frank Bosman

Marc De Kesel

Freek van der Steen

God opnieuw verbeeld

Een theologische kunstbeschouwing

WESSEL STOKER

 Parthenon

Uitgeverij Parthenon
Postbus 22199, 1302 CD Almere
www.uitgeverijparthenon.nl | info@uitgeverijparthenon.nl

©2019 Uitgeverij Parthenon | Wessel Stoker. Alle rechten voorbehouden.

OMSLAG: Studio Jan de Boer, Amsterdam

TREFWOORDEN: Moderne kunst, religie

NUR: 640, 700

ISBN | EAN: 978 90 79578 962

WOORD VOORAF	11
INTRODUCTIE	13
1. Waar gaat het om?	13
2. Opzet van de studie	16
Deel I: Is kunst, God of het beeld het probleem?	16
Deel II: Beelden van God in moderne en hedendaagse kunst	17
Deel III: Kunst als vindplaats van God	17

Deel I

Is kunst, God of het beeld het probleem?

1. KUNST HET PROBLEEM?	21
1.1. Inleiding	21
1.2. Heilig portret en verhalend beeld	22
1.3. Hans Belting: kunst als probleem	23
1.3.1 De macht van het middeleeuwse cultusbeeld	24
1.3.2 Conflict met het kunstbeeld	28
Theologische beeldkritiek	28
Het nieuwe kunstbeeld	29
Een icoon is geen westers religieus schilderij	32
1.4. Het religieuze beeld in en na de Middeleeuwen	33
1.5. Hedendaagse kunstbegrip(pen) en het religieuze beeld	38
1.5.1 Het 'Grote Verhaal' van de kunst	39
De formalistisch-esthetische opvatting	40
Clive Bells formalisme als kunstreligie	42
1.5.2. Het 'Grote Verhaal' van de kunst verzwakt	43
Moderne kunst: medieval modern	46
1.5.3. Het functioneel-esthetische kunstbeeld	46
2. GOD HET PROBLEEM?	49
2.1. Inleiding	49
2.2. <i>The Problem of God</i> : een tentoonstelling in Düsseldorf (2015)	49
2.3. Jean-Luc Nancy: het einde van de christelijke kunst	52
2.3.1. Deconstructie van het christendom	53
Schepping als opening	55
Incarnatie: een zichzelf leeg maken	56

Verdwijning van goddelijke aanwezigheid	57
2.3.2. Het beeld presenteert zichzelf in zijn materialiteit	58
2.3.3. Pontormo's <i>Bezoek van Maria aan Elisabeth</i>	60
2.4. Slotbeschouwing	62
Beeld als materialiteit en presentie	62
God het probleem?	63
3. HET BEELD HET PROBLEEM?	66
3.1. Inleiding	66
3.2. Beeldcrisis als crisis van het zichtbare	68
3.2.1. De tv-cultuur	68
3.2.2. Mens: beeld als imago	69
3.2.3. Schilderkunst: het ongeziene zichtbaar maken	70
Courbets realisme contra de crisis van het zichtbare	73
3.3. De icoon als alternatief voor de beeldcrisis	74
De onzichtbare blik en de icoon	76
3.4. Kunst en christendom	78
Het schilderij: glorie contra armoedekunst	79
Het godsbeeld: God persoonlijk en bovenpersoonlijk	81

Deel II

Beelden van God in moderne en hedendaagse kunst

4. GOD IN BEELD	87
4.1. Is God uit te beelden? Mozes in Schönbergs opera	87
4.2. Het christendom en het beeld van God	90
4.2.1. Roeblyovs <i>Heilige Drie-eenheid</i>	92
4.2.2. De Triniteit van Masaccio	95
4.2.3. God als paus of Jupiter	97
Een patstelling?	99
4.3. God in de schepping: Vincent van Gogh	101
4.3.1. <i>De zaaier met ondergaande zon</i> (juni 1888)	103
4.3.2. <i>Sterrennacht boven de Rhône</i> (sept. 1888)	105
De natuur tijdens Van Goghs ziekte	107
God verbeeld in zijn handelen	108
4.4. God abstract verbeeld: de <i>Black Paintings</i> van Ad Reinhardt	110
4.5. Slotbeschouwing	114
Twee tegenwerpingen	114

De uitleg van een kunstwerk	115
God verbeeld als thema of als motief	116
5. HET GELAAT VAN CHRISTUS	118
5.1. Inleiding	118
5.2. Een argument voor de echtheid van het <i>Mandylion</i>	118
De icoon het <i>Mandylion</i>	118
Lossky over het 'niet door handen gemaakte' <i>Heilig Gelaat</i>	119
5.3. Het 'echte beeld' ter discussie	120
Het Christusbeeld in het Nieuwe Testament	122
5.4. Hedendaagse verbeeldingen van het Heilig Gelaat	123
5.4.1. Alexej von Jawlensky: het Gelaat als verinnerlijkt meditatie-beeld	123
Jawlensky's Gezichten	124
De synthese	125
De oervorm van het mystieke Gelaat	127
Jawlensky's Gezichten en de oosters-orthodoxe icoon	129
5.4.2. Georges Rouault: Christus onder ons	130
De lijdende Christus in <i>Miserere</i>	132
De Christusopvatting à la Dostojevski	134
5.4.3 Lefteris Olympios: een politieke Veronica	134
5.5. Continuïteit of discontinuïteit in het Heilig Gelaat?	135
Horizonversmelting	135
Het Heilig Gelaat van Jawlensky, Rouault en Olympios	137
6. CHRISTUS ALS MENS VAN VLEES EN BLOED	139
6.1. Inleiding	139
6.2. Kerst als kosmisch gebeuren: Paul Thek	140
<i>Die Krippe</i>	141
medieval modern	144
6.3. Daden van liefde en gerechtigheid: Rosemberg Sandoval	145
<i>Baby Street</i> en <i>Dirt</i>	145
Kunst en de (re)presentatie van geweld	147
6.4. Het kruis: vernedering en verhoging	148
6.4.1. Doeken van vlees en bloed: Marc Mulders	150
6.4.2. Een vergelijking met Paul Thek's <i>Technological Reliquaries</i>	
en Francis Bacons <i>Crucifixion</i> (1965)	151
Paul Thek, <i>Technological Reliquaries</i>	151
Francis Bacon, <i>Crucifixion</i> (1965)	153
6.4.3. Deconstructie van de schoonheid van het kruis: Marc Mulders	157

6.4.4. Kruisafneming: <i>The Messenger</i> van Lefteris Olympios	159
6.5. Slotbeschouwing	161
7. DE GEEST, TOEKOMST EN VOLTOOIING	163
7.1. Inleiding	163
Anselm Kiefer, <i>Sende Deinen Geist aus</i> (1974)	163
Opzet van dit hoofdstuk	164
7.2. Gijs Frieling: het Paas-mysterie	165
7.3. Alfred Manessier: 'Ode aan het Licht' (de drie-ene God)	167
De Heilige Geest	168
Een verhalende Triniteit	169
Liturgische kunst	169
7.4. Graham Sutherland: <i>Christus in heerlijkheid</i>	170
Een vernieuwde beeldtaal	170
Lijden en macht	172
7.5. Marc Mulders: <i>Het Laatste Oordeel</i>	173
7.6. Marlene Dumas: <i>Jesus Serene</i> en de toekomstige gemeenschap van mensen	177
Kunst en werkelijkheid: realisme	178
7.7. Max Beckmann: een nieuwe hemel en aarde	184
7.8. Slotbeschouwing	185

Deel III

Kunst als vindplaats van God

8. RELIGIEUZE KUNST ALS SYMBOOL	190
8.1. Inleiding	190
8.2. Een vlek of een schilderij?	190
8.3. Religieuze kunst als symbool	192
8.4. De representatieve symboolopvatting	193
8.5. De presentatieve symboolopvatting	195
De werkelijkheid in aanleg sacramenteel	198
8.6. Representatie of presentatie?	201
9. THEORIEËN OVER HET RELIGIEUZE BEELD	203
9.1. Inleiding	203
9.2. Icoon als reliek	204
Johannes van Damascus	206

Paul Moyaert	207
9.3. Icoon als persoonsrelatie	209
Theodorus van Stoudios	209
Is Wolterstorffs handelingstheorie een verheldering?	212
Jean-Luc Marion	213
9.4. Beeld als religieuze diepte: Paul Tillich	215
‘Seculiere’ kunst en de moed om te zijn	217
De theorie in discussie	219
9.5. Intermezzo: het beeld als presentie	219
Gods presentie in het beeld: een open mogelijkheid	220
9.6. Interactie en disclosure	222
Het religieuze van het kunstwerk: hints	222
Disclosure	223
Hints en ‘vreemde onderscheiding’	223
9.7. Tot besluit: religieuze kunst is heilige kunst	225
10. RELIGIEUZE KUNST: HET ESTHETISCHE EN HET MUSEUM	227
10.1. Inleiding	227
10.2. Het esthetische: kunst en het religieuze beeld	228
10.2.1. Schoonheid theologisch beschouwd	228
Schoonheid, het esthetische en kunst	229
10.2.2. De schone vorm in dienst van waarheid: Hans-Georg Gadamer	230
10.2.3. Esthetische begrippen: eenheid, complexiteit en intensiteit	234
10.3. Het museum als plaats van visuele vroomheid	238
Tentoonstellingen over religieuze kunst	241
Seeing Salvation	243
11. WAARTOE HET RELIGIEUZE BEELD?	244
11.1. Inleiding	244
11.2. Beeld en woord	245
Geen wezenlijk verschil tussen beeld en woord	246
Het eigene van het beeld in onderscheid van het woord	248
11.3. Omgang met het beeld	250
11.3.1. Dialoog	250
Een environment van Derk Thijs en Chris Brans	251
Het heilige en profane	252
11.3.2. Communicatie met God of Christus	254
Nicolaas van Cusa over het zien van God	254
11.3.3. Herinnering en onderricht	256

11.3.4. Profetisch protest	259
11.3.5. Dank en lof	261
Schoonheid in Henk Helmantels werk	262
Schoonheid als religieuze kunstervaring	263
Het schone en het kwaad	264
Het schone en het goede	265
11.4. De visuele praktijk als spel	265
BIBLIOGRAFIE	270
OVERZICHT VAN AFGEBEELDE KUNSTWERKEN	285
ZAAK- EN PERSONENREGISTER	295

WOORD VOORAF

Deze studie is de pendant van *Kunst van hemel en aarde* (2012). De laatste betreft het spirituele in de zogenaamde seculiere kunst van Kandinsky, Rothko, Warhol en Kiefer. De voorliggende studie gaat over moderne en hedendaagse kunst met christelijke thema's. De oude, imponerende christelijke kunst raakte in de achttiende eeuw sleets. De stelling van dit boek is dat in moderne en hedendaagse kunst God *opnieuw* wordt verbeeld. Het is kunst van kunstenaars als Vincent van Gogh, Graham Sutherland, Marlene Dumas en anderen. Deze kunst hangt in musea of is onderdeel van een kerk zoals de imposante glasraaminstallatie van Alfred Manessier in de gerestaureerde gotische Heilige Grafkerk in Abbeville (Frankrijk).

Deze kunst met christelijke thema's vraagt om een andere benadering dan die van *Kunst van hemel en aarde*. Daar ging het om het aanwijzen van het eigene van de spiritualiteit van kunstwerken die in verschillende religies of esoterische tradities hun bron hebben. Dat deed ik met een zoekleutel van 'typen van transcendentie'. De huidige studie betreft kunst uit één bron: de christelijke traditie. Hier is het probleem dat de bijbelse God niet verbeeldbaar is omdat hij onzichtbaar is. Wel is hij zichtbaar geworden in Christus. 'Het zichtbare van de Vader, dat is de Zoon en het onzichtbare van de Zoon, dat is de Vader,' zo formuleerde Ireneüs, bisschop van Lyon (130-200), dit treffend. Ik laat zien hoe in moderne en hedendaagse kunst het zichtbare van God opnieuw wordt verbeeld. Ik benadruk verder dat kunst die christelijke thema's verbeeldt, een belangrijke functie kan hebben in de spiritualiteit van mensen binnen én buiten de kerk – juist in een seculiere cultuur. Een religieus kunstbeeld krijgt pas zijn functie in de omgang ermee.

Collega's hebben gedeeltes van het boek gelezen en becommentarieerd. Frank Bosman (Tilburg University), Martien Brinkman (em. Vrije Universiteit) en Conrad Wethmar (em. Universiteit Pretoria) deden dat vanuit de theologie; Marc De Kesel (Radboud Universiteit) en Willie van der Merwe (Vrije Universiteit) vanuit de filosofie. De kunstenaars Marlene Dumas, Gijs Frieling, Henk Helmantel, Marc Mulders, Lefteris Olympios, Annemiek Punt en Derk Thijs heb ik mijn interpretatie van hun werk voorgelegd met de vraag of ik hun werk recht heb gedaan. Ik dank hen voor hun commentaar. Collega's, met name Anné Verhoef, en studenten filosofie en kunstgeschiedenis van de North-West University in Potchefstroom (Zuid-Afrika) waar ik in september 2018 in colleges en in een publiekslezing putte uit deze (toen nog niet voltooide) studie, dank ik voor hun respons. Uitgever Freek van der Steen bedank ik voor zijn bereidheid tot publicatie. Hieronder vermeld ik mijn eerdere publicaties waarvan ik voor deze studie gebruik heb gemaakt (zie uitvoeriger de bibliografie).

Het schone en het sublieme: de kunst van religieuze kunst; Een esthetische reflectie over *Where time has lost its relevance*; Apocalyps zonder God; Hedendaagse religieuze glaskunst; Beeldverbod en mystiek: Ad Reinhardt; Over het kijken naar schilderijen: Mulders' *Siena (Vleeswand)* en Francis Bacons *Cruci-*

fixon (1965); De kunsttheologie van Gerardus van der Leeuw en Paul Tillich (in voorbereiding). Kleine voorstudies over kunstwerken van Gijs Frieling, Anselm Kiefer, Lefteris Olympios, Ad Reinhardt, Andrej Roeblov en Georges Rouault schreef ik in het *Christelijk Weekblad*.